

А.М. Балыкова¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Қазақстан, Орал. e-mail:akkain-b@yandex.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ТАРИХЫНАН (XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Қазақстандағы білім беру ісінің тарихы баяндалады. Революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады. Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байла-нысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Батыс Қазақстан бойынша жоғары білімді, сонымен бірге, аяқталмаған болса да жоғары, орта, орталау білімі бар халықтың деңгейі жоғары көрсеткішке ие болған. Тұтас Қазақстанда 1939 жылы халықтың сауаттылық деңгейі 83,6 пайызға жеткен. Мақалада аймақтағы білім беру ісінің жүргізілуіндегі жетістіктер мен қиындықтар баяндалады.

Кілт сөздер: кеңестік дәуір, Батыс Қазақстан, білім беру ісі, сауат ашу мектептері.

Балыкова А.М.¹

¹кандидат исторических наук, доцент.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

Казахстан, Уральск. e-mail:akkain-b@yandex.ru

ИЗ ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

Аннотация

В статье освещается история ликвидации безграмотности в Западно-Казахстанской области в первой половине XX века. После октябрьской революции сразу начали открываться школы и курсы для ликвидации безграмотности у взрослого населения. Начали функционировать школы для безграмотных в регионах с материальными и культурными возможностями. Ликвидация безграмотности производилась несмотря на трудности, связанные с нехваткой финансовых средств, учительских кадров, учебных пособий и письменных принадлежностей. Для этого краевой комитет ВКП(б) отправляет первых выпускников Казахского педагогического института в кочевые и полукочевые районы с целью улучшения и укрепления работы районных управлений образования. По Западно-Казахстанской области показатель населения с высшим, с незаконченным высшим, средним и неполным средним образованием был на высоком уровне. В целом по

Казакстану уровень грамотности населения в 1939 году достиг 83,6%. В статье освещаются достижения и трудности просвещения в регионе.

Ключевые слова: советский период, Западный Казахстан, образовательная деятельность, школы грамоте.

Balykova. A.M.¹

¹candidate of historical sciences, Associate Professor.

West Kazakhstan University of innovation and technology Kazakhstan, Uralsk. e-mail:akkain-b@yandex.ru

FROM THE HISTORY OF EDUCATION IN WESTERN KAZAKHSTAN (THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY)

Abstract

The article covers the history of the elimination of illiteracy in the West Kazakhstan region in the first half of the twentieth century. After the October revolution, immediately began to open schools and courses to eliminate illiteracy among the adult population. Schools for the illiterate in regions with material and cultural opportunities have begun to function. The elimination of illiteracy was carried out despite the difficulties associated with the lack of financial resources, teachers, teaching AIDS and writing materials. To do this, the regional Committee of the CPSU (b) sends the first graduates of the Kazakh pedagogical Institute to nomadic and semi-nomadic areas in order to improve and strengthen the work of district education departments. In the West Kazakhstan region, the indicator of the population with higher, incomplete higher, secondary and incomplete secondary education was at a high level. In General, the literacy rate in Kazakhstan reached 83.6% in 1939. The article highlights the achievements and difficulties of education in the region.

Key words: the Soviet period, Western Kazakhstan, educational activities, school the diploma.

XX ғасырдың басында өлке халқының басым бөлігі оқи да, жаза да алмады. Сондықтан да, революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады.

1920 жылы жергілікті халық ағарту бөлімдерінің жанынан сауатсыздық жөнінде комиссиялар құрылды, олар сауатсыздардың есебін алуды ұйымдастырумен, педагог-мамандарды даярлаумен, курстар мен мектептер ұйымдастырумен, көмекші оқу құралдарын басып шығарумен айналысты. Кейінірек бұл жұмысты «сауатсыздық жойылсын» қоғамының жергілікті бөлімшелері жүргізді. Барлық жерлерде дәрістер оқылып, бір күндік, үш күндік, айлықтар өткізілді.

Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалім-дер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көш-пелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Осындай мамандардың бірқатары Батыс Қазақстан аймағына да бет алған. Мысалы, 1933 жылы Ақтөбе облысына алты маман келген. Олардың әрқайсысы әрбір алты ауданға Шалқар, Ырғыз, Ойыл, Табын, Арал және Торғай аудандарының аудандық білім басқармасына келді. Ал, Батыс Қазақстан облысына маман Қаржауов – Гурьев аудандық білім басқармасына, Исмайылов – Жымпиты, Даулетов – Жаңақала және Валитов Маңғыстау аудандық білім басқармаларына жіберілген.

Осындай жоғары білімді мамандардың келесі бір тобы мектептер мен облыстық және аудандық білім басқармаларының қарамағына жұмысқа жұмсалды. 1933 жылы Батыс

Қазақстан облысына төрт маман, Ақтөбе облысына төрт маман алғашқы қазақ жоғары оқу орнын бітіріп келген. Олар Батыс Қазақстан облысы бойынша Кузнецов, Ешмеков, Лукьянцевтар – облыстық білім басқармасына, Старостин – Орал педагогикалық техникумына қызметке жіберілді. Ал, Ақтөбе облысы бойынша Шуватов, Қостанай педагогикалық техникумына, Тарлавине, Жигулин, Сатаринов облыстық білім басқармасына оқытушы-лық қызметке кіріскен [1].

30 жылдардың ортасындағы ересектерді оқыту жүйесіндегі ерекшелік – сауатсыздықты жою, шала сауатсыздықты жеңумен қатар жүргізілді. Бұл өте қиын жұмыс болды. 1933 жылы болған VIII бүкіл-қазақстандық өлкелік конференция ересектерді оқыту, есепке алу ісінде мектептерді оқулықтармен, жазу құралдарымен қамтамасыз етудегі елеулі кемшіліктерді ашып көрсетіп, оларды болдырмаудың нақты шараларын көрсетеді. 1933 жылы Қазақ АКСР-і мен өлкелік комитеті Халық комиссарлары кеңесінің бастауыш және орта мектептерде жаңа оқу жылын ұйымдастыру туралы жарғысы қабылданады. Онда 8-12 жас аралығындағы мектеп жасындағы балаларға арналған облыстар бойынша мынадай орындық мектеп-интернаттарды ұйымдастыру туралы айтылады [2]. Батыс Қазақстан облысы бойынша – 1500, Ақтөбе облысы бойынша – 3450, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша – 7770, Қарағанды облысы бойынша – 5120, Шығыс Қазақстан облысы бойынша 5360, Алматы облысы бойынша – 7300, барлығы 30500 балаға арналған мектептер ашу көзделді.

Осы жарғыда, сонымен қатар, жаңа оқу жылына дейін республика бойынша 122 мектеп ғимаратын және 7 балалар коммунасының ғимараты құрылысын салып бітіру ескертіледі. Оның ішінде Ақтөбе облысы бойынша 1 балалар коммунасы мен 17 мектеп, Батыс Қазақстан облысы бойынша 22 мектеп құрылысының салынуы көзделеді.

Батыс Қазақстан облысының өзінде 1935 жылы облыс көлеміндегі әліпшелік сауатсыздарының саны 95 мың адам болса, оның ішінде 56 мың әйелдер болды. Сауатсыздықты жою және мектеп жұмысының жүйелі жолға қойылуына республика көлемінде ұйымдастырылған жарыстар ықпал етті. Бұл сайыс-тардың негізгі көрсеткіштері оқу жылына мектептерді әзірлеу, мұғалімдерді тұрғын үйлермен қамтамасыз ету, мектеп жасындағы балаларды оқуға тарту, ересектердің арасында оқуды жолға қою болды. 1935 жылы облыстық сауатсыздықты жою орнына арналып 12 мың әліппе және 1600 дәптерлер сатып алынған. 1936 жылы сауатсыздар мен шала сауаттыларды оқытуға арналған 960 мың сом қаржы бөлінді, бұл 1935 жылмен салыстырғанда 2 еседей артық. Облыс тұрғындарының сауаттылығы 1935 жылы 55 пайызға көтерілді [3].

Шешімін таппаған бір мәселе білім жүйесіндегі бастауыш, орталау және орта мектептердің мұғалім-дерінің жетімсіздігі болатын. Соған байланысты, 1937 жылдан бастап, мұғалімдерді даярлауға арналған қысқа мерзімді курстар ашыла бастады. Өйткені, 1937-1938 оқу жылынан бастап, мектептердегі жоғары сынып оқушыларының саны артты. Осы оқу жылының өзінде Қазақстанда бастауыш мектептердегі жоғары сынып балаларының саны 2182-ге, орталау, орта мектептерде 1134-ке артты. Әсіресе, мұғалімдер, пән мұғалімдеріне деген сұраныс арта түсті. Сондықтан, облыстарда төрт айлық бастауыш мектеп мұғалімдерін даярлайтын курстар ашыла бастады. Оның ішінде Ақтөбе облысында - 120, Батыс Қазақстан облысында 150 мұғалім дайындайтын курс ашылды. Сондай-ақ, қазақ орталау мектептеріне орыс тілі пәнінің мұғалімін дайындайтын екі айлық курстар ашылды. Олардың ішінде Ақтөбе облысы бойынша – 30, Батыс Қазақстан облысы бойынша 40 мұғалімдік курстар ашылды.

Бұған қоса, облыстық алты айлық орталау және орта мектептерге арналған оқытушылар дайын-дайтын курстар ашу жоспарланды. Қазақ КСР ХКК мен БК(б)П Өлкелік комитеті бастауыш, орталау және орта мектептерге мұғалімдерді даярлау ісімен қоса педагог-мамандардың біліктілігін арттыру мәселесін қолға алды. Осыған орай, 1937 жылы Өлкелік комитеттің VII пленумының жарғысы жарық көрді. Онда, педагог-мамандар, мұғалімдердің сырттай оқумен қамтылуын қадағалау тапсырылады. Сәйкесінше,

бастауыш мектептердегі 4, 5 және 6 сыныптық білімі бар Батыс Қазақстан облысы бойынша 837, Ақтөбе облысы бойынша 913 мұғалімнің сырттай оқуға түсуіне мүмкіндік жасалады [4]. Сонымен бірге, орта мектептерде мұғалімдік қызмет еткенмен жоғары білімі жоқ ұстаздарды сырттай оқумен қамту үшін Алматыдағы педагогикалық институттан 978 орын, Қазақ мемлекеттік университетінен 535, Орал педагогикалық институтынан 570 ұстазға орын бөлінді. Ал, тұтас республика бойынша орталау мектептерде ұстаздық ететін, бірақ сәйкесінше білімі жоқ 800 мұғалім сырттай оқумен қамтылды. Оның ішінде Ақтөбе және Орал мұғалімдер институты бойынша 275 адам қамтылды.

Осы жылдары бастауыш, орталау және орта мектептердегі ұстаздардың арнаулы және жоғары білім-деріне деген талап күшейіп келеді. Оның куәсі, 1938 жылы Қазақстанда 19 жоғары оқу орны болған. Оның ішінде 7-і екі жылдық мұғалімдер институты болды. 1937-1938 оқу жылдары 1 педагогикалық институт, 2 мұғалімдер институты ашылса, 1 педагогикалық және мұғалімдер институты Қиыр Шығыстан көшірілген. 1936-1937 оқу жылдары жоғары оқу орындарын 4366 адам оқыды, оның ішінде 1738-і қазақтар болса, 185-і қазақ қыздары еді. 1937-1938 оқу жылдары 5286 адам жоғары оқу орындарында білім алды, оның ішінде 1774 қазақ болса, 203 қазақ қыздары болды. 1936-1937 оқу жылдарындағы түлектер 803 адамды құрады, қазақтар саны 360 адам болатын. Келесі оқу жылы 878 адам жоғары білімнің иегерлері болды.

Батыс Қазақстанда жоғары оқу орындарының желісінде бұл уақытта 3 оқу орны болды. Олар 1932 жылы негізі қаланған Орал педагогикалық институты, Ақтөбе мұғалімдер және Орал мұғалімдер институты болатын. Орал педагогикалық институты 1932 жылы Орынбор қаласынан көшірілген Халық ағарту институтының негізінде ашылады. Кейіннен гуманитарлық университетке айналып, педагог мамандарды даярлайды. Бүгінгі таңда мемлекеттік университет мәртебесін иеленген бұл оқу орны аймақ-тағы ірі ғылыми әлеуетті орталыққа айналып отыр. Осы оқу орындарындағы студенттердің саны 1937 жылы 584 адамды құрады, олардың ішінде қазақ студенттер саны 393 адам, қыздар саны 171 адам да, қазақ қыздарының саны 60 адамды құрап отыр. Сонда, жоғары білімге тартылған қазақ қыздарының үлес салмағы барлық әйелдердің арасында 35,1 пайызды құрайды. 1938 жылғы көрсеткішке назар аударсақ, студенттердің саны 608 адамға артқан [5]. Демек, жыл артқан сайын жоғары білімді игеруге студенттер де көптеп тартыла бастады. Соған қарамастан, кейбір келеңсіздіктердің орын алғанын айтпай кетуге болмайды. 1937-1938 оқу жылдары бойынша жоспарланған қазақ орта мектептерінің даму бағдарламаларында келіссіздіктер болды. Ашылуы тиіс 98 қазақ орта мектебінің орнына 93 мектеп ашылған. Әсіресе, Гурьев облысында 13 мектептің орнына 10 қазақ орта мектебі жаңа оқу жылын бастады.

Гурьев облысында жылма-жыл білімге тартылған оқушылар саны арта түсті. 1939-1940 жылдары оқушылар саны 7696 балаға өскен. Ал, жоғары сынып оқушылары мен педагогикалық училищені бітіруші түлектер саны 1937-1938 оқу жылы 120 болса, 1939-1940 оқу жылдары 180 оқушыға көбейген [6]. Гурьев облысында жоғары білімді педагог-мамандардың саны осы оқу жылдары аралығында 58-ден 150 оқытушыға артса, орта білімді мұғалімдер қатары 549 адамға жетті. Дегенмен, облыс бойынша осы оқу жылдары математика, неміс тілі, әдебиет, орыс тілі пәндерінің мұғалімдері жетіспеді, мұғалімдердің білім деңгейлері төмен дәрежеде болды. Облыстағы аяқталмаған орта білімді 1077 мұғалімнің тек 446-сы ғана педагогикалық училищенің сырттай оқу бөлімінде білімдерін жалғастырған.

Енді соғысқа дейінгі жылдардағы Маңғыстау өңіріндегі мектеп жүйесінің барысына назар аударайық. Мысалы, 1914-1915 оқу жылдарында барлығы 22 мектеп қана болды. Оның 4-і қала мектебі де, қалған 18 ауылдық мектептер болатын. Олардың барлығы да бастауыш білім беретін мектептер ғана болды. Ал, араға жылдар салып, 1927-1928 оқу жылдарында бұл көрсеткіштерге елеулі өзгерістер енеді. Мектептер саны 31-ге артады. Оның ішінде қала мектептері 5, ауыл мектептерінің саны 26 болатын. Бұрынғы бастауыш мектептердің желісіне енді ауылда бір жеті жылдық мектеп қосылды. Кейінгі 1932-1933 оқу жылында

мектептер саны 39 болды. Оқушылардың саны 1927-1928 оқу жылында 1183 балаға артса, 1932-1933 оқу жылы 4337 баланы құрады. Ал, 1937-1938 оқу жылы мектеп қабырғасында 6530 бала білім алған. 1914-1915 оқу жылымен салыстырғанда оқушылардың саны 5220 балаға артып отыр. Оқушылар санының артуына 1927-1928 оқу жылынан бастап жеті жылдық мектептердің, 1937-1938 оқу жылынан орта мектептердің Маңғыстау облысында білім жүйесіне енуі себеп болды.

1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша Батыс Қазақстандағы білім деңгейі жоғары өңір Орал облысы болып отыр [7]. Әсіресе, халықтың білім деңгейі Ақтөбе және Гурьев облыстарымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары болды. Тұтас Батыс Қазақстан бойынша жоғары білімді, сонымен бірге, аяқталмаған болса да жоғары, орта, орталау білімі бар халықтың деңгейі жоғары көрсеткішке ие болып отыр. 1939 жылы жалпы 9-49 жас аралығындағы халықтың сауаттылық деңгейінің пайыздық көрсеткіші бойынша да Орал облысы 92,8 пайызға ие болған. Осы уақытта Ақтөбе облысындағы сауаттылық деңгейі 87,9, Гурьев облысындағы сауаттылық деңгейі 82,2 пайызды көрсеткен. Сондай-ақ, сауаттылық деңгейі бойынша ерлердің үлес салмағының жоғары екендігін ұмытпау керек. 1939 жылы Батыс Қазақстанда 9-49 жас аралығындағы ерлердің сауаттылық деңгейі 92,7 пайыз, әйелдердің сауаттылық деңгейі 80,4 пайызды құрады. Тұтас Қазақстанда 1939 жылы халықтың сауаттылық деңгейі 83,6 пайызға жеткен. Әріп танымайтын сауатсыздықты толық жоюға Ұлы Отан соғысы кедергі жасады. Мектептегі оқу ісінің қиыншылықтары Ұлы Отан соғысының басталуымен байланысты мүлде шиеленісе түсті. Оқу-материалдық негізі нашарлады, мұғалімдер мен жоғары сынып оқушыларының бір бөлігі майданға немесе өндіріске кетті. Жалпы, Қазақстанда 1940-1941 және 1945-1946 оқу жылдары арасында оқушылардың саны 30,0 пайызға, мұғалімдердің саны 14,0 пайызға қысқарып кетті. XX ғасырдың басында өлке халқының көбі оқи да, жаза да алмады. Революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады. Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлек-терін аттандырады. Шешімін таппаған бір мәселе білім жүйесіндегі бастауыш, орталау және орта мектептердің мұғалімдерінің жетімсіздігі болатын. Соған байланысты, 1937 жылдан бастап, мұғалімдерді даярлауға арналған қысқа мерзімді курстар ашыла бастады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

ҚР Президент архиві. 141-қор, 1-тізбе, 6558 іс, 43-45 бб.

ҚР Президент архиві. 141-қор, 1-тізбе, 6560 іс, 7-8 бб.

Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. Уральск, 2002. – 120 с.

ҚР Президент архиві. 708-қор, 1-тізбе, 568 іс, 10-11 бб.

ҚР Президент архиві. 708-қор, 2/1-тізбе, 756 іс, 49 бб.

ҚР Президент архиві. 708-қор, 4/1-тізбе, 1363 іс, 66-67 бб.

Всесоюзная перепись населения 1959г. Казахской ССР. – Москва, 1962. – 56 с.